

ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖИТТЄВОЇ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

В статті розкрито змістовні характеристики життєвої антиципації особистості. Показано, що філогенетичні, культурно-історичні та онтогенетичні надбання переплітаються у процесуальній формі антиципування. З'ясовано, що в основі розвитку вищих форм антиципації людини лежить механізм удосконалення медіації антиципаційних функцій, розширення та збагачення семіосфери антиципування, системи антиципаційних схем реальності та технологій організації процесів відображення, проектування та опредметнення змодельованого майбутнього. Визначено, що провідною тенденцією людського антиципування є не лише нарощування можливостей пізнання та упередження прийдешнього, але й, передусім, творення майбуття. Принцип прогресу стосується також і презенсо- та ретроспекції. Унаслідок цього виникає ефект акселерації й експонеціального розширення та поглиблення світохронотопу людини, її життєвого світу.

Ключові слова: особистість, прогнозування поведінки, антиципація.

Постановка проблеми. Проблеми антиципації життєвого шляху людини слід віднести до розряду питань, які завжди зберігали і зберігатимуть свою значущість. Проте в кризові періоди розвитку суспільства завдання життєвого антиципування суттєво ускладнюються внаслідок зростання невизначеності перспектив суспільного розвитку, на тлі яких проектується життєвий шлях кожної конкретної особистості, а також руйнації системи старих соціально-типових сценаріїв життєвого шляху, якими озброюється суб'єкт у процесі соціалізації. Тому актуальність проблеми життєвої антиципації загострюється нині ще й нестабільністю соціальної ситуації розвитку особистості в умовах сучасної України [2; 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні десятиліття виокремилися такі напрями психології, як психологія життєвого шляху особистості та психологія життєтворчості (К.А. Абульханова-Славська, Р.А. Ахмеров, Є.І. Головаха, О.О. Кронік, І.О. Мартинюк, Л.В. Сохань, В.С. Хомік та ін.) в контексті яких чітко усвідомлена перспективна спрямованість структурування життєвого шляху людини.

Водночас виокремився і такий напрям психології, як психологія антиципації (Т.Ф. Базилевич, І.Г. Батраченко, Б.Ф. Ломов, О.О. Сергієнко, Є.М. Сурков та ін.). Вивчення антиципації як універсальної складової будь-якої діяльності вивело дослідників і на вивчення антиципації в структурі такого різновиду

діяльності, як життєтворчість, де основним змістом антиципування є життєвий шлях людини.

Окрім того, в психології стрімко формується арсенал дослідницьких та психодіагностичних методик та методів корекції і розвитку психічних функцій. Все це створює нові можливості для пошуку шляхів дослідження, діагностики, корекції та розвитку антиципації, яка забезпечує процес людської життєтворчості. Так, проблематики антиципації торкається Г. О. Балл, створюючи засади системно-інтегративного підходу в психології; М. Й. Боришевський, розробляючи концепцію самосвідомості як фактора психічного розвитку особистості; Е. Л. Носенко та І. Ф. Аршава, аналізуючи феномен адаптивності; В. А. Роменець, розробляючи психологічну теорію вчинку; В. О. Татенко, досліджуючи проблематику суб'єктності; Т. М. Титаренко, вивчаючи життєвий світ та життєвий вибір особистості; О. Є. Самойлов, звертаючись до проблем психології мислення; О. П. Саннікова, аналізуючи проблеми феноменології особистості; С. М. Симоненко, вивчаючи феномен візуального мислення; Л. П. Журавльова, розбудовуючи психологічну концепцію емпатії; В. М. Чернобровкін, аналізуючи психологічні механізми прийняття педагогічних рішень; В. М. Ямницький, шукаючи шляхи розвитку життєтворчої активності особистості тощо.

Фундаментальність поняття антиципації у категоріальному апараті психології вже добре усвідомлена (Т. Ф. Базилевич, І.Г. Батраченко, Б. Ф. Ломов, В. Д. Менделевич, Л. А. Регуш, О. О. Сергієнко, Є. М. Сурков та ін.). Надання цьому поняттю загальнопсихологічного статусу дає можливість у новому ракурсі поглянути на багато традиційних проблем, окреслити нові та зінтегрувати концепції та експериментальні факти, які лишаються досі розрізненими, розпорошеними і неприведеними в єдину систему.

Науково-психологічне вивчення проблеми життєвої антиципації особистості дає змогу зробити новий крок у опроцюванні методів психологічної допомоги у сфері прогнозування та проектування життєвого шляху і внести струмись наукового підходу в царину, яку заповнюють поки що своїми послугами переважно ворожбити, хіроманти, астрологи та інші представники реліктових форм антиципації. Отримані дані можуть набути широкого застосування в практичній психології особистості.

Мета статті - розкрити змістовні характеристики життєвої антиципації особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Основними методологічними і теоретичними засадами дослідження стали: положення психологічної науки про природу та сутність антиципації (Т. Ф. Базилевич, І.Г. Батраченко, Б. Ф. Ломов, В. Д. Менделевич, Л. О. Подкоритова, Л. О. Регуш, О. О. Сергієнко, Є. М. Сурков); філософські концепції щодо осягнення феноменів людського передбачення (А. Г. Виноградов, А. М. Гендин, А. Г. Нікітіна, О. С. Панарін, К. Ф. Руденко) та розвідки у галузі прогностики й футурології (Д. Гвішіані, В. П. Горбатенко, В. О. Лісичкин, В. Я. Матвієнко,

Дж. Нейсбіт, Е. Тофлер); принципи культурно-історичного підходу (Л. С. Виготський, В. П. Зінченко, О. Р. Лурія); розробки В. А. Роменця про «науково-технічну оснащеність вчинку»; концепція трьох хвиль цивілізаційного розвитку Е. Тофлера; еволюційна парадигма розвитку психіки (П. К. Анохін, А. С. Кардашев, В. І. Крем'янський, Л. В. Крушинський); концепція антропосоціогенезу (П. Ф. Поршнев); фактичні дані про становлення первісних та архаїчних форм антиципації (С. С. Аверінцев, Е. О. Берзін, І. М. Дьяконов, Л. Леві-Брюль, К. Р. Мегрелідзе, М. І. Рижський, Е. Тейлор, Д. Фрезер, І. М. Шифман); психологічні закономірності онтогенезу, висвітлені в роботах українських вчених (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, І. С. Булах, О. І. Власова, Г. В. Ложкін, С. Д. Максименко, О. Я. Чебикін), зарубіжних психологів (П. П. Блонський, К. Бюлер, А. Валлон, Л. І. Ельконінова, О. В. Запорожець, І. С. Кон, В. С. Мухіна, Л. І. Переслені, Ж. Піаже, Дж. Селлі, О. О. Сергієнко, В. Штерн); концепції психологічного часу (Є. І. Головаха, В. П. Зінченко, О. О. Кронік, К. А. Муздибаєв, Б. Й. Цуканов); поняття «мікрогенез» та «макрогенез» (В. А. Барабанчиков, Б. М. Величковський, Л. П. Журавльова, Н.Є. Завацька).

Простеження історії становлення поняття «антиципація», провідних підходів до вивчення природи антиципування та аналіз розмаїття термінологічного апарату, надали змогу узагальнити накопичений в психології матеріал для опису широкого кола різновидів та форм антиципаційних процесів («прогнозування», «імовірнісне прогнозування», «передбачення», «уявлення про майбутнє», «мета», «ціль», «цілепокладання», «модель потрібного майбутнього», «акцептор результату дії», «план», «планування», «очікування», «експектація» тощо). Встановлено, що поняття «антиципація», прийшовши у психологію з філософії, мало у подальшому тенденцію до неухильного збагачення та поглиблення свого змісту, рухаючись у бік набуття системно-інтегративного статусу по відношенню до множини всіх інших психологічних понять, що описують різні форми антиципування. У руслі психології свідомості до антиципації відносили тільки усвідомлювані її форми (В. Вундт, У. Джеймс). Пізніше з виникненням психоаналізу почали розглядати й неусвідомлювані форми передбачення (С. Арігі, З. Фрейд). Необіхевіористи збагатили поняття «антиципація» формами поведінки детермінованими майбутнім (Е. Брунсвік, Е. Толмен, К. Халл). При цьому довгий час когнітивні аспекти антиципації, що вивчалися в рамках психології свідомості, Вюрцбургської школи мислення (Н. Ах, О. Зельц), когнітивної психології (У. Найссер), та її регулятивні ефекти (частково антициповані реакції в необіхевіоризмі, умовні рефлексії (І. П. Павлов) і т.п.) розглядалися окремо, поза їх єдністю і зв'язком одне з одним. По суті, лише в працях Б. Ф. Ломова та Є. Н. Суркова початку 80-х років минулого століття, антиципація почала вперше розглядатися як єдине когнітивно-регулятивне утворення й універсальний компонент будь-якої активності. Таке переосмислення поняття «антиципація» й спонукало зазначених дослідників надати цьому терміну системно-інтегративного статусу

по відношенню до іншої термінології, що описує ефекти антиципації. При цьому поняття «антиципація» було концептуально підпорядковано категорії «випереджаюче відображення», запропонованої П. К. Анохіним для адаптації лєнінської теорії відображення у контекст психологічної науки.

У сучасній післярадянській психології, зокрема українській, має місце тенденція до звуження змісту поняття «відображення».

С. Д. Максименко наголошує, що окрім відображення доцільно виокремлювати ще й такі функції психіки, як проектування та опредметнення. Такий підхід дає можливість зробити новий крок у переосмисленні поняття «антиципація», визначивши останнє ширше ніж форма випереджаючого відображення і трактуючи антиципацію як темпоральноорганізовану форму організації психічного, що призначена для відображення, проектування, упередження та опредметнення майбутнього.

Здійснений теоретичний аналіз дав можливість виокремити такі етапи концептуалізації феномена антиципації в психології: тлумачення її як апіорної ідеї та знання про певні об'єкти, події та явища, що передують процесу їх пізнання; розгляд її як очікування певних об'єктів, подій, явищ, власних дій та їх результатів, а також превентивні, підготовчі та частково антиципуючі мету дії тощо; визначення антиципації як психічної форми випереджаючого відображення, просторово-часового упередження суб'єктом подій у контексті всіх психічних процесів, станів, психофізіологічних функцій, настанов, переднастройок до рухів, дій, діяльності та спілкування; на останньому етапі, який репрезентується цим дослідженням, антиципація починає розумітися як двоєдиний процес випереджаючого відображення (прогнозування й упередження) і творення майбутнього (проектування (цілепокладання й планування) й опредметнення), що розгортається у єдності з темпорально-альтернативними феноменами: ретроспекцією (психічне моделювання минулого); презенсспекцією (психічне моделювання теперішнього); фантастоспекцією (екстратемпоральною формою психічного).

Зважаючи на те, що феномен антиципації людини має біосоціальну природу, для психологічного дослідження феномена людської антиципації продуктивним буде застосування генетичного підходу (С. Д. Максименко), що розбудовується на основі органічного поєднання еволюційної (П. К. Анохін, М. І. Вавілов, В. Грант, Ч. Дарвін, Л. Кєно, В. І. Крем'янський, Л. В. Крушинський, А. Н. Северцов) та культурно-історичної парадигми (О. Г. Асмолов, Л. С. Виготський, В. П. Зінченко, М. Коул, О. Р. Лурія, В. А. Роменець та ін.) осягнення генези психічного. Окрім того, враховуючи, що зрілі форми вищих антиципаційних функцій людини різних фаз цивілізаційного розвитку опосередковуються найновітнішими для кожного часу засобами і технологіями організації психічних і фізичних функцій, а також характером організації соціальної системи, слід звернутися до залучення у контекст генетичного дослідження феномена антиципації й цивілізаційного підходу (А. П. Назаретян, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма).

Висновки. Виходячи з методології генетичного підходу запропонована [1] модель генезису, розвитку та функціонування феномена антиципації. Ключовою ідеєю цієї моделі є теза, що виникнення і розвиток антиципації зумовлені прогресуючою диференціацією та інтеграцією процесів психічного відображення і формування при цьому підпроцесів та надпроцесів, спеціалізованих для моделювання реальності в рамках кожного з трьох часових модусів: минулого, теперішнього і майбутнього. Така диференціація та інтеграція простежується як у філо-, соціо- та онтогенезі, так і в процесогенезі (макро- та мікрогенезі) антиципування. При цьому філогенетичні, культурно-історичні та онтогенетичні надбання переплітаються у процесуальній формі антиципування. Стверджується, що в основі розвитку вищих форм антиципації людини лежить механізм удосконалення медіації антиципаційних функцій, розширення та збагачення семіосфери антиципування, системи антиципаційних схем реальності та технологій організації процесів відображення, проектування та опредметнення змодельованого майбутнього. Провідною тенденцією розвою людського антиципування є не лише нарощування можливостей пізнання та упередження прийдешнього, але й, передусім, творення майбуття. Принцип прогресу стосується також і презенсо- та ретроспекції. Унаслідок цього виникає ефект акселерації й експоненціального розширення та поглиблення світохронотопу людини, її життєвого світу. При цьому основна закономірність розвитку антиципації вбачається автором у існуванні перевершення антиципаційної спроможності досягнутої у філогенезі соціогенезом, досягнутої у соціогенезі - онтогенезом, досягнутої в онтогенезі - процесогенезом (мікро- та макрогенезом антиципування).

Список використаної літератури

1. Батраченко І.Г. Психологія життєвої антиципації особистості / І.Г. Батраченко, О.Г. Ри- хальська. – Д.: Вид-во ДНУ ім. О. Гончара, 2009. – 168 с.
2. Бех І. Проблема життєтворчості особистості у наукових пошуках В.О. Сухомлинського / І. Бех // Рідна шк. – 2013. – № 8/9. – С. 9–11.
3. Чебикін О.Я. Психологічні основи тренінгових технологій: монографія / О.Я. Чебикін, Т.В. Сінельнікова; НАПН України. – О.: Лерадрук, 2013. – 229 с.

Транслітерація

1. Batrachenko I.G. Psihologiya zhittievoї anticypacii osobistosti / I.G. Batrachenko, O.G. Ri- hal's'ka. – D.: Vid-vo DNU im. O. Gonchara, 2009. – 168 s.
2. Bekh I. Problema zhittetvorchosti osobistosti u naukovih poshukah V.O. Suhomlins'kogo / I. Bekh // Ridna shk. – 2013. – № 8/9. – S. 9–11.
3. Shebikin O.YA. Psihologichni osnovi treningovih tekhnologij: monografiya / O.YA. Shebikin, T.V. Sinel'nikova; NAPN Ukraїni. – O.: Leradruk, 2013. – 229 c.

Завацкий В.Ю.

Содержательные характеристики жизненной антиципация личности

В статье раскрыты содержательные характеристики жизненной антиципации личности. Показано, что филогенетические, культурно-исторические и онтогенетические аспекты переплетаются в процессуальной форме антиципирования. Установлено, что в основе развития высших форм антиципации человека лежит механизм совершенствования медиации антиципационных функций, расширение и обогащение семиосферы антиципирования, системы антиципационных схем реальности и технологий организации процессов отображения, проектирования и опредмечивания смоделированного будущего. Определено, что ведущей тенденцией человеческого антиципирования является не только наращивание возможностей познания и предубеждения будущего, но и создание будущего. Принцип прогресса касается также и презенсо- и ретроспекции. В результате возникает эффект акселерации и экспоненциального расширения и углубления мирохронотипа человека, его жизненного мира.

Ключевые слова: личность, прогнозирование поведения, антиципация.

Zavatsky V.Yu.

The essential characteristics of a person's life anticipation

The article reveals the essential characteristics of a person's life anticipation. It is shown that phylogenetic, cultural-historical and ontogenetic aspects are intertwined in the procedural form of anticipation. It is established that the mechanism of improving the mediation of anticipatory functions, the expansion and enrichment of the semi-sphere of anticipation, the system of anticipation schemes of reality and technologies for organizing the processes of mapping, designing and objectifying the modeled future lie at the basis of the development of higher forms of human anticipation. It is determined that the leading tendency of human anticipation is not only the building up of opportunities for cognition and prejudice of the future, but also the creation of the future. The principle of progress also concerns presenoso- and retrospection. As a result, there is an effect of acceleration and exponential expansion and deepening of the world-type human being, his life world.

Key words: personality, prognosis of behavior, anticipation.

Завацький Вадим Юрійович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк.